

**Євгеній Білоножко (Київ – Варшава),**  
кандидат філософських наук, доцент  
кафедри соціології Київського  
національного економічного  
університету ім. Вадима Гетьмана

## **«ВОЛИНЬ»: ПОЛЬСЬКА ПОСТПАМ'ЯТЬ ТА УКРАЇНСЬКЕ МОВЧАННЯ**

Історичні події 1943–1944 рр. на Волині й у Східній Галичині в українському та польському суспільстві вийшли за рамки історичної науки і перетворилися на соціокультурну детермінанту в міждержавних стосунках. До 2015 р. паралельно функціонувало декілька термінів для опису вищезгаданих подій: у польській історіографії використовувався термін «Волинський злочин»<sup>1</sup>, в публіцистичній літературі вживається термін «Волинська різня», рішення польського сейму від липня 2016 р. вводить в обіг термін «геноцид, вчинений українськими націоналістами проти громадянх Другої Речі Посполитої». Польський історик-аматор Р. Шавловський наполягає, що події на Волині слід описувати через застосування окремого терміну «Genocidium atrox», оскільки геноцид на Волині є більш жорстокіший за геноциди, вчинені Радянським Союзом або гітлерівською Німеччиною<sup>2</sup>. В українській історіографії загальноновживаним є термін «Волинська трагедія», на думку автора найбільш вдалим та емоційно нейтральним є термін «Волинський злочин». Натомість медіальний розголос та політичні спекуляції утворили новий узагальнений термін – «Волинь»<sup>3</sup>, який перетворився на культурний маркер, котрий описує всю складність польсько-український стосунків у ХХ ст. через призму взаємних звинувачень. Для поляків та українців термін «Волинь» набув символічного значення, перейшовши у сферу міфічної історії. «Волинь» перетворилась з історичної події на політичний фактор сьогодення. У ЗМІ лунають заклики залишити історію історикам; на жаль, цей принцип не можна застосувати до історичних подій ХХ ст. На сьогодні в Польщі й Україні залишаються живими свідки та нащадки жертв і учасників подій на Волині.

Фахові українські та польські історики згодні щодо сутності подій на Волині<sup>4</sup>. Натомість політична та суспільна складова останніх декількох років змінила ступінь критичного сприйняття. До 2014 р. між Польщею та Україною відбувався діалог між істориками і політиками<sup>5</sup>. Ілюстрацією тривалості та складності цього процесу є його циклічність і постійне повернення як однієї з найвагоміших тем в польсько-українських стосунках. Для більш наочного пояснення феномену «Волині» як складової польської історичної політики автор вважає за доцільне застосувати аналогію до студій Голокосту (англ. «Holocaust studies»). Адже сьогодення історична політика Польщі перейняла та інституалізувала атрибути комеморативних практик, що були винайдені у зв'язку з

<sup>1</sup> Див. Офіційна сторінка Польського інституту національної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.zbrodniawolynska.pl/>

<sup>2</sup> Szawłowski R. Trzy ludobójstwa. Zbrodnie przeszłości: opracowania i materiały prokuratorów IPN / pod red. R. Ignatiewa i A. Kury. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2008. – S. 26.

<sup>3</sup> Див. Каліщук О. М. Сучасні історичні дискусії щодо міжнаціональних відносин у роки Другої світової війни: порівняльний аспект (Єдвабне'41/Волинь'43) // Український історичний журнал. – 2015. – № 5. – С. 149–163. Motyka G. Wołyń'43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna, Wyd. Literackie. – Kraków, 2016. – 288 s.

<sup>4</sup> Див. Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. / пер. з пол. А. Павлишина, післямова І. Льюшина. – Київ: Дух і Літера, 2013. – 360 с. Льюшин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / відп. ред. Кульчицький С. В. – Київ: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 313 с.

<sup>5</sup> Див. Motyka G. Там само. – S. 269.

Polska-Ukraina: trudne pytania. – T. 1–11. – Warszawa: Karta, 1997–2011.

вшануванням жертв Голокосту. Пам'ять про події на Волині була збережена виключно завдяки спогадам («oral history»). Записувало та зберігало спогади друге покоління, діти тих, хто пережив «Волинь», перше покоління намагалось відмовчуватися<sup>6</sup>. Депозиторіями спогадів та інформації про «Волинь» стала невелика група суспільно активних осіб (кресовякі), які, зберігаючи пам'ять про страшний злочин, змогли актуалізувати його на загальнодержавному рівні лише з приходом до влади партії «Право і справедливість» у 2014 р. У 2015 р. польський парламент проголосити, що на Волині відбувся факт геноциду та встановив день пам'яті жертв геноциду. На зразок відзнаки «Яд Вашем» – «Праведники народів світу» – у липні 2016 р. було встановлено державну відзнаку «Східний Хрест», який буде вручатися особам, що рятували поляків від переслідувань з 1917 по 1991 рр. на територіях Першої та Другої Речі Посполитої і територіях колишнього СРСР, з початку 1990-х років усі ці ініціативи постулювалися особами, котрі зберігали та культивували пам'ять про «Волинь». Варто пам'ятати, що в Польській Народній Республіці (ПНР) пам'ять про «Волинь» була табуованою, перші пам'ятні знаки та пам'ятники на території Польщі жертвам етнічних чисток на Волині з'явився лише у кінці 1980-х рр<sup>7</sup>. Іншою ініціативою чинної польської влади стало вшанування усіх жертв «Волині» через встановлення хрестів. Потрібно зазначити, що в 2000-х рр. в Україні почали встановлювати пам'ятники жертвам «Волині», однак усі вони характеризуються політичною складовою, яка і ділить українське суспільство з огляду на політичну приналежність<sup>8</sup>.

У контексті описаних аналогій потрібно зауважити, що в сучасній Польщі пам'ять про «Волинь» зберігають діти осіб, які пережили або були свідками масових вбивств. Натомість самі наочні свідки та жертви у силу геополітичних змін були позбавленні можливості вшановувати та культивувати пам'ять про Волинь. Найбільш відомі спікери волинської теми – кс. Т. Ісакович-Залевський (1956 р. н.), Є. Семашко (1947 р. н.), К. Дебський (1953 р. н.) народилися в 1950-х рр. на території сучасної Польщі, але їхні батьки були свідками або жертвами злочинів, які мали місце на території Волині та Східної Галичини. Зокрема, К. Дебський у книжці «Нічого не в порядку. Волинь – моя родинна історія» переказує спогади свого батька так, ніби він сам пережив події з 11 липня 1943 р.<sup>9</sup> Ксьондз Т. Ісакович-Залевський є упорядником спогадів свого батька<sup>10</sup>. Натомість двотомне опрацювання по тисячі сторінок під назвою «Геноцид, здійснений українськими націоналістами над польським населенням Волині у 1939–1945»<sup>11</sup> Владислава та Єви Семашко є фактологічно-описовим, а не аналітично-історичним<sup>12</sup>. Емоційна та особистісна заангажованість згаданих осіб дає підстави говорити про те, що в сучасній Польщі пам'ять про «Волинь» функціонує як постпам'ять<sup>13</sup>: пам'ять про подію культивується поколінням, що не має безпосереднього досвіду травми, а перейняло травму від своїх близьких.

<sup>6</sup> Ассман А. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 62 с.

<sup>7</sup> Див. Siekierka S., Komański H., Różański E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie stanisławowskim 1939–1946. – Wrocław: «Atla 2»: Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów «Na Rubieży», 2008.

<sup>8</sup> Пам'ятники в Гуті Пянецький або Луганську.

<sup>9</sup> Див. Dębski K. Nic nie jest w porządku. Wołyń – moja rodzinna historia. – Warszawa: Czerwone i Czarne, 256 s.

<sup>10</sup> Див. J. Zaleski: Kronika życia (oprac. ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski). – Wydanie I. – Kraków: Wydawnictwo Radamsa, 1999; Wydanie II (poszerzone). – Kraków: Małe Wydawnictwo, 2010. – 220 s.

<sup>11</sup> Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – T. 1 i 2. – Warszawa: Von Borowiecky, 2000.

<sup>12</sup> Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. – Warszawa, 2006. – S. 26.

<sup>13</sup> Див. Hirsch M. Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory. – Cambridge: Harvard University Press, 1997.

Hirsch M. The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust. – New York: Columbia University Press, 2012.

Hirsch M. The Generation of Postmemory. Poetics Today // Spring: International Journal for Theory and Analysis of Literature and Communication. – 2008. – Volume 29, Number 1. – P. 103–128.

Постпам'ять проявляється в особливій увазі до опису та реконструкції травматичних подій через ілюстрації. Зокрема, до 2007 р. в широкому обігу функціонувала фотографія дітей, прив'язаних колючим дротом до дерева. Журналістське розслідування<sup>14</sup> виявило, що фото походить з медичного журналу «Психіатричний річник» і фіксує вбивство дітей божевільною. Іншим яскравим прикладом акцентації на описі макабричності самого злочину є виготовлений пам'ятник, від встановлення якого вже відмовились декілька польських міст. Композиція пам'ятника складається з орла заввишки 14 м з вирізаним на грудях хрестом. У ньому вміщено тіло дитини, наколотої на вила. У нижній частині пам'ятника розташована сім'я у вогні: батько, мати з дитиною на руках і їхні діти, хлопчик і дівчинка. За ними розміщений фрагмент огорожі з ґратами, на які насаджені дитячі голови. До складової постпам'яті про «Волинь» частково відноситься фільм «Волинь» В. Смажовського, де сцени насилля та детальних зображень процесу вбивства становлять істотний елемент фільму. За аналогією до повстання у Варшавському гетто у волинській мартилогії присутні згадки про героїзм Селянських батальйонів та загонів самооборони, що давали відсіч УПА, а збройні напади на українські села називаються «акціями відплати». Істотним елементом «Волині» є те, що жертви та їхні нащадки ніколи не мали можливості повернутися на територію, де був вчинений злочин, а могили загиблих не мають належного вшанування і до сьогодні залишаються анонімними. Неспроможність формально впорядкувати могильні поховання своїх предків виражена в епіграфі до фільму «Волинь» «Кресовян вбили двічі: перший раз ударами сокир, а другий раз через замовчування. Друга смерть є гіршою за першу», який належить Яну Залевському, батьку ксьондза Т. Ісаковича-Залевського. Адже в християнській та загальноєвропейській традиції достойне поховання є символом пам'яті та вшанування. Для наочності розуміння даного феномену автор пропонує назву «комплекс Антігони», адже зміна державних кордонів та табування «Волині» за часів ПНР загнало пам'ять про травматичну подію на рівень родинних спогадів, які переказувались від батьків дітям. Збереження інформації про «Волинь» на мікрорівні і неможливість проведення публічних ритуалів та культивування пам'яті в соціальному просторі поглибили травму.

Важливо пам'ятати про український контекст описаних змін та подій. Політична криза 2013–2014 рр., що у подальшому була названа Революцією гідності, у російських ЗМІ описувалися як «профашистський» бунт ультраправих сил. Російська анексія Криму та подальше розв'язання відкритих військових дій на Донбасі пояснювались загрозою від «бандерівців»<sup>15</sup>. Президент Росії Володимир Путін у зверненні до Федерального зібрання в 2014 р. зазначає, що Крим ніколи не буде «бандерівським». З березня 2014 р. російські ЗМІ починають масово експлуатувати пропагандистські кліше часів СРСР про «бандерівську» загрозу для виправдання анексії Криму та підтримки сепаратистських рухів на Донбасі. Відповідно в українському суспільстві формується уявлення, що Степан Бандера і все, що з ним пов'язано, є антиросійським та викликає страх у Кремлі. В Україні набувають популярності саркастичні жарти про Бандеру та іронічні самоназви<sup>16</sup>. Однак в умовах

<sup>14</sup> Rutkowska A., Stola D. Fałszywy opis, prawdziwe zbrodnie, Plus Minus. – Rzeczpospolita. – 19 maja 2007.

<sup>15</sup> Слід зауважити, що пропагандистський зворот «бандерівець, український буржуазний націоналіст» в СРСР поєднувався з таким феноменом, як світовий сіонізм (ілюстрації в журналі «Перець», № 12, червень 1981 р.). Вивченню терміну «бандерівець» слід присвятити окреме дослідження, але вже зараз можна стверджувати, що цей термін набув популярності в Радянському Союзі в окресленні до всіх українців, що проявляли протест або власну думку до пануючого устрою. «Бандерівець» прийшов на заміну іншій ідіоматичній назві українців, як-то мазепинці та петлюрівці. Усі три назви з'являються в певні історичні епохи і пов'язані з самостійницькими прагненням України. Варто зазначити, що всі ці назви застосовувались до будь-яких українців, якщо вони хотіли продемонструвати свою незалежність у прийнятті будь-яких рішень: від політичних до побутово-робочих.

<sup>16</sup> На сьогодні не існує поважних наукових опрацювань щодо культу Степана Бандер в сучасній Україні. Однак варто зазначити, що постать Бандери з 2014 по 2016 рр. сприймалась у травестійно-бурлескній формі, яскравим свідченням чого є поява термінів «жидобандерівці», «полякобандерівці», «цинічний бандера». У масовій свідомості постать Бандери стала атрибутом всього антиросійського.

гібридної атаки на Донбас та постійної загрози повномасштабної агресії з боку Російської Федерації в українському суспільстві формується потреба на історичні постаті, що самовіддано та безкомпромісно боролися за незалежність Української держави. Державний запит на інструменталізацію патріотизму зростає пропорційно військовій загрозі. Україна, як і будь-яка інша держава, намагається мотивувати та переконати своїх громадян у доцільності самопожертви за незалежність України. Варто зазначити, що анексія Криму та гібридна війна на Донбасі стали каталізатором творення української нації у політичному значенні, без прив'язки до етнічної складової. Зазначу, що дискусії про від'єднання частин проросійськи налаштованих регіонів існували в Україні дуже давно<sup>17</sup>. У 2014 р. в українському суспільстві сформувався запит на історичну політику (нім. «Geschichtspolitik»), що формує історичні міфи, а не розчакловує життєвий світ. Український інститут національної пам'яті (УІНП)<sup>18</sup> як орган виконавчої влади розпочав формування героїчно-мартирологічного міфу, в центрі якого стоять постаті, що самовіддано боролися за українську незалежність. Слід зазначити, що історична політика з'явилась як окремий напрям досліджень в Німеччині в 70-х рр. ХХ ст. і мала утилітарне завдання провести денацифікацію; в країнах колишнього соцтабору (Чехія, Польща, країни Балтії та інші) явище історичної політики набуло актуальності з огляду на процес декомунізації. В обох випадках ми маємо справу з розчаклюванням минулого, десакралізацією тоталітарних режимів та їх лідерів. В обох випадках історична політика мала на меті побудувати ліберально-демократичне суспільство. Відповідно історична політика України в умовах неоголошеної війни не здатна до критичного аналізу, що вдало використовується для політичних спекуляцій. Зрештою, у 2003 р. у Верховній Раді були проведені слухання щодо спільної резолюції з польським сеймом, які не увінчалися жодним дефінітивним визнанням винних у вчиненому злочині, тому українська історична політика та держава Україна стоять перед складним морально-етичним вибором, який в умовах трансформації економіки та гібридної атаки Російської Федерації не можливо вирішити. Потрібно зазначити, що тільки після прийняття закону «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» в 2015 р. держава Україна визнала свій правовий зв'язок з такими формаціями, як УПА та ОУН.

Важливим контекстом «Волині» є брак діалогічності між всіма зацікавленими сторонами. У Польщі пам'ять про «Волинь» зберігали кресовяки, але вони були виключені з історичного діалогу офіційного Києва та Варшави<sup>19</sup>, діалог провадився між українськими та польськими представниками ліберальних поглядів на історію. Після 2014 р. в польсько-українському діалозі з'явилися представники українських націоналістів, а історична політика Польщі сповнилась однозначності та стала більш керованою на рівні держави.

<sup>17</sup> Див. Пахлевская О. Диоген против сепаратизма // День. – 2010. – 13–14 августа.

<sup>18</sup> У 2006 р. інститут став спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу (за президенства В. Ющенка). У 2010 р. за президенства В. Януковича УІНП був перетворений у науково-дослідну бюджетну установу, в 2014 р. УІНП постановою Кабміну було повернуто статус центрального органу виконавчої влади з реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті, діяльність якого спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через міністра культури. Відповідно інституційна політика у сфері історичної політики здійснювалась з 2006 по 2010 рр. та з 2014.

<sup>19</sup> Див. *Pojednanie przez trudną pamięć – Wołyń 1943 = Poëdnannâ čerez važku pam'ât' – Volin' 1943 = Reconciliation through difficult remembrance – Volhynia 1943 / pomysł, wybór, red. A. Zińczuk. – Lublin; [Wojsławice]: Stowarzyszenie Panorama Kultur, 2012.*

Волинь 1943. Боротьба за землю // *І. Незалежний культурологічний часопис*. 2003 – № 28.

Волинь Wołyn 1943 // *І. Незалежний культурологічний часопис*. – 2013. – № 74.